

ЖІНОЧІ ВИМІРИ МИНУЛОГО:

уявлення
досвіди
репрезентації

під науковою редакцією Оксани Кісь

ЖІНОЧІ ВИМІРИ МИНУЛОГО:

уявлення
досвіди
репрезентації

A black and white photograph of a person climbing a chain-link fence. The person is seen from behind, reaching up to grip the top of the fence. The background is a bright, hazy sky. The image is positioned on the left side of the page, partially overlapping the white text area.

Центр міської історії Центрально-Східної Європи
Українська асоціація дослідниць жіночої історії
Інститут народознавства НАН України

ЖІНОЧІ ВИМІРИ МИНУЛОГО:

уявлення
досвіди
репрезентації

під науковою редакцією Оксани Кісь

Львів 2023

Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації:

/монографія/ під науковою редакцією Оксани Кісь. Львів: Центр міської історії; Інститут народознавства НАН України, 2023. 440 с.

Монографія присвячена висвітленню маловідомих аспектів історичного досвіду українського жіноцтва у контексті панівних суспільних уявлень, правових норм, соціальних інститутів та узвичаєних практик відповідної доби (від кінця XVII до початку XXI століття). Крізь призму літератури, епістолярію, фольклору, кіномистецтва та візуальної творчості простежено культурні (само)репрезентації жінок. Розглядаються успіхи й труднощі входження і самореалізації жінок у професійних середовищах та міському просторі на початку XX ст. Складні процеси згуртування й самоорганізації жіноцтва у взаємодії з владою, у діаспорі та в дисидентському русі показують неоднозначність жіночого активізму. Історичні виміри гендерно-обумовленого насильства висвітлено через аналіз судових справ, архівних документів та матеріалів усної історії. Монографія представляє різноманітні підходи до вивчення вузлових проблем жіночої історії, показує інформативний потенціал та обмеження різного типу історичних джерел, відкриває досі незнані сторінки жіночого минулого. Книга стане цінним ресурсом для викладачів/ок, студентів/ок та дослідниць/ків, які вивчають українську історію, а також буде корисною для активісток жіночого руху та правозахисниць/ків, діяльність яких спрямована на подолання гендерної дискримінації в Україні.

Наукове редагування: **Оксана Кісь**

Рецензентки: **Олена Стяжкіна**, докторка історичних наук, провідна наукова співробітниця Інституту історії України НАН України

Оксана Маланчук-Рибак, докторка історичних наук, професорка Львівської академії мистецтв

Оксана Годованська, кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця Інституту народознавства НАН України

Схвалено до друку рішенням Вченої ради Інституту народознавства НАН України
(Протокол № 4 від 24 травня 2023 р).

Видання Центру міської історії
Центрально-Східної Європи

HEINRICH BÖLL STIFTUNG
КИЇВ

За підтримки Фонду імені Гайнріха Бьолля, бюро Київ – Україна

2023 © Оксана Кісь

2023 © Центр міської історії Центрально-Східної Європи

ISBN 978-617-95025-2-1

ЗМІСТ

Переднє слово (Оксана Кісь).....	7
Розділ 1. СЛОВО І ОБРАЗ: КУЛЬТУРНІ (САМО)РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ЖІНОЧИХ ДОСВІДІВ	19
Образки на маргінесах: жінки в автобіографіях учених другої половини XIX – початку XX століття (Вікторія Іващенко).....	20
Роз’єднані війною: трансформація подружніх стосунків у роки Великої війни крізь призму подружнього листування (Мар’яна Байдак).....	36
Голос «другої статі» з «другого світу»: тревелоги Софії Яблонської (Олена Галета).....	52
«Та й вернуса, та й стану розкажу, як на Німеччині горе»: жіночі досвіди примусової праці у час Другої світової війни у фольклорних репрезентаціях (Оксана Кузьменко).....	81
«Нова» vs «стара» жінка в українському кінопросторі 1920–х – початку 1930–х років (Анастасія Канівець).....	116
Обмежений побут, безмежна (політична) фантазія: квартирні виставки, кухонна тематика та насильство у мистецтві українських художниць (Катерина Яковленко).....	134
Розділ 2. ЗАРОБІТОК І САМОРЕАЛІЗАЦІЯ: ЖІНКИ У ФАХОВИХ СЕРЕДОВИЩАХ	167
Цукровий завод у пореформеній Київській губернії як простір жіночої трудової активності (1880–ті – поч. XX століття) (Ігор Карпенко).....	168
Експертка, дантистка, благодійниця: нові ролі жінок у просторі модерного міста (Харків на межі XIX – XX століть) (Анастасія Боженко).....	187
Українські театральні актриси Східної Галичини міжвоєнного періоду: у лабіринтах стереотипів (Софія Роса-Лаврентій).....	203
Галичанки: рух та гендер у театральному житті радянського століття (Мейгіл Фавлер).....	223

Розділ 3. ЖІНОЧИЙ АКТИВІЗМ: ПРАКТИКИ ЗГУРТУВАННЯ, РОЗМЕЖУВАННЯ, САМООРГАНІЗАЦІЇ	233
«Не то що несвідомі а ще люті, люті як гадюки»: внутрішня мізогінія серед українок Галичини на межі XIX – XX століть (<i>Олена Ганусин</i>).....	234
Досвід згуртування та виживання українок у міжвоєнній Чехословаччині (1921–1939 роки) (<i>Анастасія Мишуста</i>).....	249
Буржуазний фемінізм і радянська влада: війна чи компроміс? (<i>Марина Вороніна</i>).....	265
«Чому нас не організовують?»: жінки і більшовики в комунікативній взаємодії в 1919–1920 роках в Україні (<i>Ольга Лабур</i>).....	281
Делегатські зібрання на Запоріжжі у 1920–х роках: очікування влади, прагнення жінок і результати (<i>Ірина Савченко</i>).....	304
Творення мережі соціальної підтримки українськими дисидентками 1960–1980–х років (<i>Аліна Добошевська</i>).....	321
Розділ 4. ЖІНКИ І НАСИЛЬСТВО	337
«Замість платні позбавив мене дівоцтва...»: жінки на сторінках кримінальних книг Львова, Кременця і Сатанова кінця XVII – середини XVIII століття (<i>Олексій Вінниченко</i>).....	338
Жінки у конфліктних сімейних стосунках: погляд крізь призму судових розглядів (кін. XVIII – перша пол. XIX ст.) (<i>Ольга Посунько</i>).....	354
Бідні й вагітні у Львові кінця XIX століття (<i>Іванна Черчович</i>).....	373
Сексуальне насильство під час колективізації і Голодомору (<i>Дарія Маттінглі</i>).....	389
Жінки у повоєнному селі як інструмент демографічної політики радянської держави (<i>Олена Кондратюк</i>).....	404
Мілітаризм та фемінізм, або як вписувати військовослужбовиць в історію війн (<i>Олеся Хромейчук</i>).....	420
Список ілюстрацій	431
Про авторок та авторів	435

Оксана Кісь

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

У всі часи жінки становили принаймні половину людства, однак їхній історичний досвід вкрай мало відображений у літописах чи архівах. Небагато можна довідатися про жінок минулого з підручників історії чи монографій, заледве чи вдасться знайти вичерпні відомості в історичних музеях чи у документальних хроніках. У світову та національну історію зазвичай вписано лише імена тих жінок, яким вдалося успішно реалізувати себе в певній «чоловічій сфері» (насамперед у політиці, військовій справі, царині релігії, науки чи освіти), зрідка – тих, які були супутницями визначних чоловіків. Та чи означає це, що жінки не творили Історію, а лише пасивно проживали її? Чи, може, вони діяли в інший, менш помітний, однак не менш значущий для суспільного поступу спосіб?

Українська історія нового й новітнього часу насичена драматичними подіями, які радикально впливали на триб життя цілих поколінь. Жінки так чи інакше були причетними до всіх історичних процесів на теренах України – політичних, військових, культурних, громадських, економічних, демографічних, науково-освітніх та ін. Однак їхня участь і ролі, як і загалом жіночі життя і діяльність, досі залишаються білими плямами в історії України.

Що ми знаємо про реальний історичний досвід жінок у вирі різних історичних подій в Україні? Як ми уявляємо жіноче минуле у часи історичних катаклізмів та у роки відносного спокою? Як самі сучасники та сучасниці подій мислили про жінок у різні часи? Як змінювалися українські жінки під впливом подій, свідками яких вони були чи в яких брали участь? Як пережите жінками представлене у літературі, візуальному мистецтві й кінематографі? Які джерела можуть розповісти нам про жіноче життя та

діяльність найбільш повно і достовірно? Зрештою, як дослідження жіночих історичних досвідів розкриває потенціал традиційних історичних документів та показує їх обмеження? Що може дати знання про жіночу історію для розуміння сучасних процесів в Україні?

Хоча більшість з цих запитань ніколи не спадала на думку значній частині дослідників і дослідниць української минувшини, все ж окремі ентузіастки потрохи піднімали цю «цілину» і на сьогодні українська історична наука має чималий доробок ґрунтовних студій з жіночої історії. Історія розвитку кожної наукової царини – це не лише знання про нові дослідження, свіжі ідеї, дієві методології чи ефективні підходи, але насамперед – про людей, які генерують ці ідеї, розвивають підходи, започатковують дискусії і власне здійснюють дослідження.

Перебіг жіночої історії в Україні дуже непростий. Хоча ця ділянка історичних студій успішно і динамічно розвивалася на межі ХІХ–ХХ століть, привертаючи увагу провідних учених того часу та продукуючи праці світового рівня, у країні «розвинутого соціалізму» вона опинилася в опалі і десятиліттями ледь животіла. У радянській Україні праці з історії жінок зводилися головню до обслуговування потреб комуністичної пропаганди через уславлення досягнень українського жіноцтва в УРСР та творення моделей радянської жіночності на прикладах міфологізованих біографій радянських героїнь.

Становлення сучасної жіночої історії в незалежній Україні – це історія успіху не завдяки, а всупереч обставинам. В умовах теоретичного вакууму і методологічного голоду початку 1990–х перші та найвідважніші з нас взяли підняти цю «неорану ниву», водночас відчайдушно намагаючись надолужити втрачені за «залізною завісою» два десятиліття напрацювань світових феміністських студій. Попри інституційні та структурні обмеження (недоступність навіть класичних праць, мовний бар'єр, відсутність академічних контактів та ін.), без потрібних ресурсів, розпорошені по різних містах і установах, без підтримки середовища однодумців (яке лише починало формуватися), наражаючись на нерозуміння колег та долаючи маргінальність тематики, ці історикині своєю відданістю справі та подвижницькою працею зуміли довести право жіночої історії на існування та показати її виняткову цінність для розуміння нашого минулого.

Ще задовго до того, як у жовтні 2010 року було створено Українську асоціацію дослідниць жіночої історії (УАДЖІ), побачила світ низка праць, які проклали перші стежки у світ жіночих історичних досвідів та розкрили невідомі сторони життя українок минулого. Чи не першим проривом на цій ниві стала дисертація львівської історикині Оксани Маланчук–Рибак «Проблема емансипації жінки в суспільно–політичному та культурно–освітньому житті Галичини і Буковини в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.», захищена ще

у 1988 році, яку можна вважати точкою відліку сучасної української жіночої історії. Вивчення організованого жіночого руху в дорадянський період на той час видавалося чи не єдиною легітимною темою для жіночої історії. Вона зацікавила й Людмилу Смоляр, одеську дослідницю (родом зі Львова), яка вже у 1990 році захистила дисертацію про жіночі організації на українських теренах під владою Російської імперії.

Потужним стимулом до стрімкого поступу на цій ділянці став переклад у 1995 році нині класичної праці Марти Богачевської–Хомяк «Білим по білому: жінки у громадському житті України. 1884–1939»¹. Вже за кілька років побачила світ і монографія Людмили Смоляр² «Минуле заради майбутнього: жіночий рух Наддніпрянської України другої половині ХІХ – початку ХХ ст.» (Смоляр, 1998), яка й досі залишається неперевершеним дослідженням діяльності різних осередків і розмаїтих форм жіночого активізму цієї частини України. У той самий час львівська історикиня Мирослава Дядюк активно опрацьовувала архівні матеріали про одну з найпотужніших постатей українського жіночого руху міжвоєнної Галичини Мілену Рудницьку, в результаті чого побачив світ унікальний збірник статей та листів цієї непересічної діячки (Дядюк, Богачевська–Хомяк, 1998).

Із розвитком жіночого руху в незалежній Україні суспільний запит на знання про жіноче минуле стрімко зростає, задовольнити його силами кількох ентузіасток було неможливо. Тій–таки Людмилі Смоляр завдячуємо першу спробу реконструювати цілісну історію українського жіноцтва та відновити історичну тяглість знань про жіноче минуле – від найдавніших часів до незалежності, включно з періодом радянської влади. Колективна монографія «Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогодні» за її науковою редакцією і досі залишається єдиною у своєму роді синтезом української жіночої історії (Смоляр, 1999)³.

На початку 2000–х відбувся якісний стрибок у розвитку жіночої історії, який проявився не лише у розширенні дослідницького поля (включення нових ділянок і тем (Стяжкіна, 2002; Боряк, Маєрчик, 2003⁴), а й поступовому

¹ Попри доволі великий наклад, книжка швидко стала бібліографічною рідкістю. Перевидання цієї праці побачило світ аж у 2018 році у видавництві УКУ за підтримки Союзу українок Америки.

² Життєвий шлях Людмили Смоляр (1958–2004), великої подвижниці розвитку української жіночої історії, передчасно обірвала важка хвороба, однак її праці та науково–освітня діяльність мали виняткове значення для становлення та інституціоналізації гендерних студій у незалежній Україні.

³ Обидві згадані монографії, видані у дуже скромному поліграфічному виконанні і невеликим накладом, практично одразу стали бібліографічною рідкістю і нині доступні лише в електронному вигляді на сайті УАДЖІ (УАДЖІ).

⁴ Чимало уваги вивченню становища жіноцтва у часи козаччини присвятив запорізький дослідник Олександр Кривоший (Кривоший, 2014).

залученні сучасного теоретико–методологічного інструментарію для аналізу жіночих історичних досвідів. Ключова роль у цьому належить україномовним перекладам класичних праць з теорії та методології жіночої історії та феміністської антропології⁵. Саме вони дали змогу дослідницям чи не вперше застосувати феміністську оптику, щоб критично аналізувати українське минуле та деконструювати деякі необґрунтовані, хоч і дуже популярні міфи та уявлення⁶.

Попри відсутність інституційної підтримки, головню завдяки зусиллям та ентузіазмові самих дослідниць, жіноча історія в Україні продовжувала розвиватися, охоплюючи все нові теми, ставлячи все гостріші запитання, пропонуючи далеко не завжди зручні інтерпретації. Однак, як і будь–яке «дорослішання», розвиток жіночої історії ускладнювався певними «спадковими хворобами» та зовнішніми чинниками, які довелося долати (Кісь, 2013). Чи не головним викликом стала сформована ще у радянський час залежність історичної науки від домінуючих політичних дискурсів. У перші роки незалежності зусилля істориків значною мірою були спрямовані на формування та утвердження національного історичного гранд–нарративу. Тож і дослідниці жіночої історії (свідомо чи мимоволі) включилися у цей процес та у своїх студіях частіше шукали відповідь на запитання «яка українська специфіка?», а не «яка гендерна специфіка?» при вивченні практично будь–якого аспекту жіночого минулого.

Усталена практика використання жіночої теми як аргументу в процесах націєтворення призвела до певної підпорядкованості жіночої історії цим пріоритетним завданням (від визначення «пріоритетних» тем, обрання дослідницького ракурсу, застосування певних підходів і аж до формулювання політично–забарвлених висновків). Започаткована ще «отцями–засновниками» української історичної науки інструменталізація жіночої історії проявилася у зміщенні фокусу дослідження з «жіночої історії» на «українську історію». Відтак знання про цілком конкретні історичні факти про жінок подекуди слугують радше для ілюстрування та підсилення національного історичного нарративу, а не критичного осмислення гендерних вимірів українського минулого та їх впливу на становище жінок у сучасній Україні. Цю особливість перших двох десятиліть розвитку студій з жіночої історії в незалежній Україні проаналізувала Тетяна Журженко, наголошуючи на тому, що прагнення вписати жіноцтво в національну історію фактично змушує

⁵ Серед інших варто згадати збірник «Гендерний підхід: історія, культура, суспільство», який уперше у доступній підставі тексти Джоан Скотт, Шеррі Ортнер, Мішель Цимбаліст–Росальдо, Ніри Ювал–Девіс, Джоан Нейджел та інших, відтак їхнім доробком змогли послуговуватися українські учені (Гентош, Кісь, 2003).

⁶ Серед особливо стійких та водночас зовсім необґрунтованих уявлень про становище жінок в українському суспільстві першість посідає міф про матриархат, сучасним втіленням якого стала ідея про берегиню (Кісь, 2006).

дослідниць працювати в рамках цього національного нарративу (Журженко, 2011), що суттєво послаблює критичний потенціал феміністських студій в історичній науці.

Так чи інакше, на момент, коли 10 жовтня 2010 року у Львові відбулися установчі збори Української асоціації дослідниць жіночої історії (УАДЖІ), ця ділянка в Україні вже існувала *de facto*, про що недвозначно свідчили і захищені з цієї тематики дисертації, і опубліковані солідні монографії та збірники, і доповіді на престижних міжнародних конференціях, і авторські навчальні курси в університетах. Співзасновницями спілки стали науковиці, які вже мали поважний доробок саме у вивченні жіночого минулого: Катерина Кобченко (Кобченко, 2007), Олена Стяжкіна, Оксана Маланчук–Рибак (Маланчук–Рибак, 2006), Ольга Лабур (Лабур, 2007), Марина Вороніна (Вороніна, 2005) та Оксана Кісь (Кісь, 2008). УАДЖІ стала добровільним об’єднанням фахових істориків, які значну частину своїх наукових інтересів та освітньої діяльності зосереджують на дослідженні та/або викладанні жіночої/гендерної історії. Метою діяльності асоціації є сприяння розвитку та координація досліджень і викладання жіночої/гендерної історії в Україні. Діяльність організації націлена на інституціоналізацію жіночої/гендерної історії у вищій школі й академічній науці, підвищення теоретико–методологічного рівня дослідницької та викладацької роботи, протидію академічній несумлінності та профанації гендерних студій в історичних науках.

Попри досить прискіпливу процедуру вступу, чи не щорічно до УАДЖІ приєднуються нові науковиці, і нині асоціація налічує шістнадцять членок зі Львова, Києва, Харкова, Запоріжжя, Рівного, Острога, Полтави та Бохума (Німеччина). Уся діяльність УАДЖІ відбувається на громадських засадах і висвітлюється на сайті організації. Ця позірно нечисленна спільнота не лише демонструє неабияку продуктивність, а й незмінно тримає високу планку наукових стандартів та успішно представляє Україну в Міжнародній асоціації дослідниць жіночої історії (IFRWH).

Чи не щороку на світ з’являється книжка, яка розкриває ще один пласт досі непізнаного минулого українок. За роки діяльності УАДЖІ членки асоціації опублікували низку солідних праць на основі власних наукових пошуків⁷. Це і критичне осмислення неоднозначності жіночої участі у національно–визвольних змаганнях середини ХХ століття на основі аналізу особистих спогадів колишніх підпільниць (Petrenko, 2018; Гавришко, 2018), і дослідження особливостей громадського і приватного життя представниць інших націй на українських теренах Російської імперії (Ніколаєнко, 2015), і народні уявлення про жіноче та чоловіче тіло та сексуальність у традиційній українській культурі (Ігнатенко, 2014; Ігнатенко, 2016), і аналіз

⁷ Докладніше на сайті УАДЖІ (УАДЖІ).

ключових тенденцій у розвитку жіночих студій у дорадянський період (Буряк, 2010), і просопографічні розвідки, які розкривають особистість та наукові здобутки видатних українських істориків минулого (Петренко, 2014; Петренко, 2017).

Серед найбільш вагомих здобутків УАДЖІ – два збірники наукових праць, які набули виняткової популярності у читачів та читачок далеко за межами академічних середовищ. В основу першого збірника «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства» (Грінченко, Кобченко, Кісь, 2015) лягли матеріали однойменної міжнародної конференції, що відбулася напередодні Революції Гідності у листопаді 2013 року. Їх доповнила низка перекладів знакових розвідок іноземних учених. Книжка стала причинком до ширшої розмови про жіночі досвіди війни: упродовж 2015–2016 років відбулося понад десяток панельних дискусій–презентацій книжки у Львові, Чернівцях, Вінниці, Запоріжжі, Дніпрі, Бердянську, Маріуполі, Ужгороді, Чернігові, Луцьку, Одесі, Слов'янську, Бахмуті, Краматорську, у яких взяли участь співавторки та співредакторки видання (Кісь, 2015). У той час, на самому початку російської агресії, ніхто з нас ще не усвідомлював, наскільки актуальними стануть уже за кілька років опубліковані у збірнику дослідження про жінок–військовослужбовиць і військовополонених, про життя в умовах окупації, про досвіди депортації, про сексуальне насильство в умовах війни та інші нині такі пронизливо близькі нам теми.

Друга книжка – науково–популярне видання «Українські жінки в горнилі модернізації» (Кісь, 2017) – миттєво стала бестселером. Її комерційний успіх – не лише закономірний результат високого рівня оприлюднених там досліджень, а й свідчення зростаючого суспільного запиту на знання про жіноче минуле. Восени того ж 2017 року книжка здобула нагороду як найкраще видання у галузі історії на Форумі видавців у Львові, отже й експертне середовище визнало і поважний рівень, і суспільну значущість нашого доробку.

Символічно, що й найновіша книжка – монографія Мар'яни Байдак «Війна як виклик і можливість: українки в роки Першої світової війни» (Байдак, 2021), що стала результатом її багаторічних досліджень різних сценаріїв жіночого життя в умовах воєнного стану, побачила світ фактично напередодні повномасштабного вторгнення – на самому початку 2022 року. Особливого звучання набуває сьогодні й книжка Олени Стяжкіної «Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940–х років», написана вже в роки російської агресії у Криму та на Донбасі (Стяжкіна, 2019), яка допомагає глибше розуміти сучасні жіночі досвіди війни крізь призму жіночих життєвих траєкторій у роки Другої світової. Мабуть, не випадково й книжка Оксани Кісь «Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти» (Кісь, 2017) – з її особли-

вим наголосом саме на стратегіях виживання українок, силі солідарності та низовій протидії тоталітарному режимові в умовах дегуманізації – ввійшла до переліку 30 найважливіших книжок української незалежності (30 знакових книжок) саме тоді, коли загрозу великої війни вже було відчутно у повітрі.

10–річчя створення УАДЖІ було доброю нагодою обговорити стан досліджень з жіночої історії в Україні, оглянути здобутки та проаналізувати виклики вивчення жіночих історичних досвідів, показати величезний потенціал жіночої історії в Україні, спільно поміркувати над перспективами розвитку цієї ділянки та її роллю у модернізації української історичної науки та історичної політики. Для цього УАДЖІ спільно з Центром міської історії Центрально–Східної Європи та за фінансової підтримки Фонду імені Гайнріха Бьоля запланували конференцію з жіночої історії, яка мала відбутися до ювілею організації – у жовтні 2020 року. До участі зголосилося близько сотні дослідниць і дослідників з найрізноманітнішими темами у цій ділянці, що вкотре показало значний науковий інтерес до пізнання минулого українського жіноцтва. Однак пандемія ковіду внесла посутні корективи у первісні наміри. Оргкомітет змушений був ухвалити рішення не лише перенести подію на середину 2021 року, а й провести її у гібридному форматі: модерування та заключна дискусія відбувалися наживо, тоді як усі доповіді та обговорення були представлені дистанційно у режимі відеозв'язку.

До остаточної програми конференції, яка відбулася 8–11 червня 2021 року, ввійшли 25 доповідей, які презентували дослідження з різних наук (історія, етнологія, фольклористика, соціологія, літературознавство, мистецтвознавство, політологія, медіа–студії, культурологія та ін.) (*Жіночі виміри минулого*). До участі у модеруванні та коментуванні виступів було запрошено низку дослідниць і дослідників з досвідом гендерних студій в історичних науках, тож загалом у події взяло участь 43 молодих та досвідчених учених. Міждисциплінарність тематики доповнила також значна географічна та інституційна репрезентативність: своїм доробком поділилися представниці/ки восьми українських міст (Львів, Харків, Київ, Запоріжжя, Умань, Полтава, Дніпро, Рівне) та п'яти країн (Україна, Німеччина, Польща, США, Велика Британія), серед яких – викладачки/і вищих навчальних закладів, наукові співробітники/ці інститутів НАН України, аспірант(к)и, вчителі, працівники закладів культури та активістки громадських організацій. З короткими вітальними словами до учасниць/ків звернулися проф. Марта Богачевська–Хомяк (США) та проф. Наталія Пушкарьова (РФ). Відеозаписи всіх виступів та обговорень були оприлюднені на YouTube–каналі Центру міської історії, що дало змогу ознайомитися з матеріалами значній кількості зацікавлених⁸.

⁸ Станом на квітень 2023 року відеозаписи подій конференції переглянуло понад 1600 осіб.

Відкладеній на пів року конференції передував цикл з десяти онлайн-лекцій та дискусій «Гендерні виміри просторів модерності» (грудень 2020 – липень 2021), покликаний підтримати предметну розмову про жіночі та чоловічі історичні досвіди в умовах карантину (Гендерні виміри просторів). Проєкт реалізували з ініціативи УАДЖІ та Центру міської історії (в особі директорки Софії Дяк), за підтримки Фонду імені Гайнріха Бьоля. Провідні українські дослідниці та дослідники у галузі історії, мистецтвознавства, культурології підготували авторські лекції на основі власних досліджень, а їх перший перегляд супроводжувався ґрунтовною фаховою дискусією. Цей проєкт виявився винятково успішним та набув значної популярності: лекцію Іванни Черчович загалом переглянуло близько 2,3 тисячі осіб, Олени Стяжкіної – 3,4 тисячі осіб і т.д.

Успіх конференції та курсу відеолекцій став переконливим свідченням зростаючого суспільного запиту на знання про жіноче минуле та водночас показником зрілості української науки – її готовності запропонувати ґрунтовні авторські дослідження найрізноманітніших аспектів жіночих історичних досвідів і їх культурних репрезентацій. Доповіді та лекції демонстрували найвищий рівень наукової якості – розкривали цілком невивчені або малодосліджені теми, оперували маловідомими та водночас інформативними джерелами, концептуалізували емпіричні дані, пропонували нестандартні інтерпретації, критично переглядали усталені погляди та показували неоднозначний і суперечливий характер тих історичних явищ і процесів, про які йшлося, при застосуванні до них гендерної оптики.

Відеозапис має свої переваги і цінність, оскільки удоступнює сучасні наукові напрацювання для широкого загалу, подає якісні зразки застосування гендерного підходу до різних аспектів минулого, допомагає зацікавити наукову молодь гендерними студіями в галузі історії та є дієвим способом популяризації цих підходів. Водночас дослідження, представлені під час конференції та у лекціях, становлять неабияку цінність як якісний науковий продукт, що заслуговує на оприлюднення у більш звичному і довговічному академічному форматі наукового видання. Так з'явилася ідея цієї книжки, яка відтак пройшла довгий і непростий шлях до свого втілення.

Наприкінці січня 2022 року всі автор(к)и, які зголосилися зробити свій внесок до колективної монографії, надіслали науковій редакторці власні матеріали. Однак початок повномасштабної війни Росії проти України призупинив процес підготовки видання майже на пів року. Лише під час творчої резиденції у Міжнародному центрі діалогу (Краснограда, Польща) у липні 2022 року завдяки Фундації «Пограниччя» наукова редакторка змогла поновити цю роботу. Війна стала величезним викликом: не лише співавтор(к)и опинилися в дуже різних і часто вкрай складних для наукової праці обставинах, а й перспектива фінансової підтримки видання мала доволі

примарний вигляд. З огляду на обставини частина авторок змушена була залишити проєкт. Однак одноставна рішучість більшої частини творчого колективу довершити почату справу спонукала діяти і шукати можливості втілити задум.

Саме у цей критичний момент руку допомоги простягнув багаторічний надійний партнер УАДЖІ – Фонд імені Гайнріха Бьоля (в особі координаторки Софії Олійник), фінансова підтримка якого дала відчуття ґрунту під ногами і надію таки видати книжку. Упродовж осені 2022 року, попри неймовірні труднощі (особливо за відсутності електропостачання та щоденних повітряних тривог), усі тексти було суттєво доопрацьовано. Наполегливість та цілеспрямованість, з якими автор(к)и шліфували зміст та форму своїх розділів, гідні найвищої поваги: вони перебудовували і збалансовували структуру, вдосконалювали теоретичні рамки, доповнювали важливими контекстуальними матеріалами, посилювали аргументацію тощо. Відтак протягом першої третини 2023 року відбулося фахове літературне редагування тексту колективної монографії (Юлія Колеснікова) та впорядкування посилань і бібліографії (Зоряна Наконечна). Відколи у січні 2023 року до команди проєкту приєдналася координаторка Вікторія Панас, організаційна частина справи набула нової динаміки. Щойно роботу з текстами було завершено, до праці стала дизайнерка Ірина Цімерман, на яку лягла неабияка відповідальність – надати гідної – елегантною та водночас зручної – форми цьому вагомому науковому продукту.

Колективна монографія «Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації» складається з чотирьох розділів, кожен з яких так чи інакше розкриває панівні для певної історичної епохи та соціальної верстви уявлення про жінок та відповідні правові норми, що регламентували їхнє життя та окреслювали поле можливостей. Чи не кожен розділ представляє жіночі досвіди самореалізації і самоствердження у різних сферах – від мистецьких до мілітарних, від родинних до громадських. Культурні – візуальні та літературні – (само)репрезентації жінок дають змогу також зрозуміти збіги та розбіжності у тому, як бачили життя жіноцтва самі жінки (мисткині, актриси, письменниці) та їхнє соціальне оточення. Саме ці точки напруги у візіях жіночих покликань і ролей показують місця, де жінки почувалися скутими патріархатними звичаями та нормами, обмеженими у своїх прагненнях, і звідки вони починали діяти. Деякі розділи зосереджуються на тому, як саме жінки розширювали власні обрії, показують чинники, причини і мотиви, якими керувалися жінки, опановуючи нові для них сфери діяльності й ролі, як набували суб'єктності та проявляли дієздатність, відстоюючи свої права – на майно, безпеку, професію, свободу пересування чи свободу слова. Позірно звична тема жіночого активізму набула нового звучання, адже авторки проблематизують практики жіночої самоорганізації в різних

історичних контекстах (в умовах більшовицької влади, в українській діаспорі, у дисидентському русі), показуючи багаторівневі і не завжди очевидні конфлікти між очікуваннями, прагненнями і можливостями, складність налагодження діалогу поміж себе, комунікації з владою, порозуміння з соціальним оточенням. Проблему особливої вразливості жінок до сексуального чи репродуктивного насильства – в межах родини, громади, держави чи в ситуації правового свавілля – також важливо аналізувати в конкретних історичних, політичних і соціальних контекстах, аби бачити не лише вкритість, а й спроби жінок демонструвати дієздатність в обстоюванні своїх інтересів та недоторканості власного тіла.

Нинішня війна, як і попередні світові війни та інші історичні катаклізми, не лише спонукають суспільство вкотре переглянути усталені гендерні норми, а й наочно показують розмаїття жіночих стратегій пристосування, виживання і спротиву (Кісь, 2022). Труднощі життя в умовах окупації, сексуальне насильство як геноцидна практика, жіноче обличчя біженства – ці явища існували завжди, однак далеко не завжди саме ці сторони історичних подій привертали увагу істориків. Цих знань нам дуже бракує сьогодні. Масовий добровільний вступ наших сучасниць до лав ЗСУ та ТрО актуалізує історію участі жіноцтва у збройній боротьбі як під час Першої та Другої світових воєн, так і в національному підпіллі. Якщо про жінок у військових та парамілітарних структурах минулого дещо відомо (Байдак, 2021; Залеток, 2022; Грінченко, Кобченко, Кісь, 2015), то ґрунтовні дослідження про діяльність жіночих гуманітарних (харитативно-допомогових) ініціатив воєнного часу – лише попереду. На тлі безпрецедентного за своїми масштабами жіночого волонтерського руху в Україні вкотре постає питання про форми та прояви низової жіночої дієздатності у надзвичайних історичних обставинах у минулому. А що історія України – це історія століть спротиву колонізації, то жіночі способи протидії різним формам насильства у минулому вочевидь є тією спадщиною, яка може зробити нас сильнішими і впевненішими у нашому опорі агресорам сьогодні. Те, як звичайні жінки – навіть у маленьких містечках і селах – започатковують різноманітні волонтерські групи й мобілізують свої гендерно-обумовлені знання, вміння, навички (сформовані в результаті буденної репродуктивної, доглядової та емоційної праці) та перетворюють їх у стратегічний ресурс, що посилює обороноздатність держави і життєстійкість спільноти, вочевидь потребуватиме глибшого аналізу. Такі практики самозарадності та солідарності дадуть цим жінкам, які певно ніколи не брали участі у громадсько-політичному активізмі, новий досвід спільнотності та активного безпосереднього громадянства, а отже й нову самосвідомість своєї дієвої ролі в українському суспільстві.

З іншого боку, переосмислення і переоцінки зазнають також суспільні уявлення про зв'язок і взаємовплив нормативної фемінності й мілітарної

сфери у контексті антиколоніальної війни. Усе це, вірогідно, змінить і жінок, і суспільство. Тим часом студії з жіночої історії покликані далі розкривати невідомі сторони жіночих історичних досвідів, щоб допомогти нашим сучасницям краще зрозуміти та ефективніше використати спадщину своїх попередниць, а українському суспільству – не лише досягнути та оцінити реальну роль та внесок жіноцтва в національній історії, але й визнати гендерну нерівність та несправедливість, яких зазнавали жінки у минулому, щоб викоринити їх у сьогоденні.

Дослідження

Байдак, М. (2021). *Війна як виклик і можливість: українки в роки Першої світової війни*: монографія. Львів: ІН НАНУ.

Богачевська-Хомяк, М. (1995). *Білим по білому: жінки у громадському житті України, 1884–1939*. Київ: Либідь.

Боряк, О., Маєрчик, М. (Ред.). (2003). *Тіло в текстах культур*. Київ: ІМФЕ ім. Рильського.

Буряк, Л. (2010). *Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи*. Київ: Національна академія управління.

Вороніна, М. (2005). *Мешканки міст Харківської губернії: гендерна дискримінація та динаміка змін (1861–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук*. Харків: ХНПУ ім. Г. Сковороди.

Гавришко, М. (2018). *Долаючи тишу: жіночі історії війни*. Харків: Клуб сімейного дозвілля.

Гентош, Л., Кісь, О. (Ред.). (2003). *Гендерний підхід: історія, культура, суспільство*. Львів: Класика.

Грінченко, Г., Кобченко, К., Кісь, О. (Ред.). (2015). *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*. Київ: ТОВ «Арт-книга».

Дядюк, М., Богачевська-Хомяк, М. (Ред.). (1998). *Мілена Рудницька: Статті. Листи. Документи*. Львів: Місіонер.

Журженко, Т. (2011). «Небезпечні зв'язки»: націоналізм та фемінізм в Україні: Каппелер, А. (Ред.). *Україна. Процеси націотворення / упор. А. Каппелер*, 142–145.

Залеток, Н. (2022). *Жінки на військовій службі у Великій Британії та СРСР у роки Другої світової війни*. Київ: Фоліант.

Ігнатенко, І. (2014). *Жіноче тіло у традиційній культурі українців*. 3-тє вид., доп. і перероб. Київ: Інтелектуальна книга.

Ігнатенко, І. (2016). *Чоловіче тіло у традиційній культурі українців*. Харків: КСД.

Кісь, О. (2008). *Жінка в традиційній українській культурі другої половини XIX – початку XX ст.* Львів: Інститут народознавства НАН України.

Кісь, О. (2020). *Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти*. 2-ге вид., перероб. і доп. Дрогобич: Коло.

Кісь, О. (2022). Жіночі досвіди російсько-української війни в контексті історії повсякдення та соціально-антропологічних студій: невидима дієздатність. *Український історичний журнал*. 2022, (4), 39–47.

- Кісь, О. (Ред.). (2017). *Українські жінки в горнилі модернізації*. Харків: Видавництво КСД.
- Кобченко, К. (2007). *«Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів*. Київ: МП «Леся».
- Лабур, О. (2007). *Історіографічні абриси гендерних відносин в Україні*. Київ: КНУБА.
- Маланчук–Рибак, О. (2006). *Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західно-українських землях XIX – першої третини XX ст: типологія та європейський культурно-історичний контекст*. Чернівці: Книги–XXI.
- Ніколаєнко, О. (2015). *Польські жінки Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.: громадське і приватне життя*. Харків: Видавництво НТМТ.
- Петренко, І. (2014). *Історик Наталія Мірза–Авакянц (1988–1940?): життя і наукова спадщина*. Полтава: ПУЕТ.
- Петренко, І. (2017). *Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці*. Київ: МІЛЕНІУМ.
- Смоляр, Л. (1998). *Минуле заради майбутнього: жіночий рух Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. Сторінки історії*. Одеса: Астропринт.
- Смоляр, Л. (1999). *Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогодні*. Одеса: Астропринт.
- Стяжкіна, О. (2002). *Жінки в історії української культури другої половини XX століття*. Донецьк: Східний видавничий дім.
- Стяжкіна, О. (2019). *Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х років*. Київ: Дух і літера.
- Petrenko, O. (2018). *Unter Männern: Frauen im ukrainischen nationalistischen Untergrund 1944–1954*. Ferdinand Schöningh.

Електронні ресурси

- 30 знакових книжок нашої Незалежності. Український інститут книги оголосив повний перелік видань. 1 листопада 2021. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/naykrashchi-knizhki-u-proekti-30-znakovih-knizhok-nashoji-nezalezhnosti-ukrajinskiy-institut-knigi-50192264.html>
- Гендерні виміри просторів модерності, проєкт. URL: <https://www.lvivcenter.org/discussions/gender-space-modernity/>
- Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації, конференція 8–11 червня 2021. URL: <https://www.lvivcenter.org/conferences/womens-history-conf/>
- Кісь, О. (2006). Кого оберігає Берегиня, або Матріархат як чоловічий винахід. *Гендер в деталях*. URL: <https://genderindetail.org.ua/library/ukraine/kogo-oberigae-bereginya-abo-matriarhat-yak-cholovichiy-vinahid-1341287.html>
- Кісь, О. (2013). Чи/якою потрібна Україні її жіноча історія? *Критика*. 2013, (1–2). URL: <https://krytyka.com/ua/articles/chy-yakoyu-potribna-ukrayini-yiyi-zhinocha-istoriya>
- Кісь, О. (2015). *Вивчення жіночого досвіду Другої світової війни як вихід за межі (не)відомого*: збірник наукових праць та серія панельних дискусій. URL: <http://www.womenhistory.org.ua/index.php/novini/118-book-presentations-overview>
- Кривоший, О. (2014). *Перелік публікацій О.П. Кривошия до 2014 року*. URL: <http://www.zounb.zp.ua/node/3751>
- УАДЖІ – Українська асоціація дослідниць жіночої історії. URL: <https://www.womenhistory.org.ua/>
- IFRWH – International Federation for Research in Women’s History. URL: <https://www.ifrwh.com/>

СЛОВО І ОБРАЗ: КУЛЬТУРНІ (САМО) РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ЖІНОЧИХ ДОСВІДІВ